

XERAVITS GÉZA

Egy újabb kísérlet Izrael hellenisztikus kori történetének értelmezésére

I.

A zsidóság hellenisztikus kori történelme kronológiailag egy jól körülhatárolható korszakot ölel fel. Kezdetét egy nagy jelentőségű eseménysor egyik állomásához köthetjük: Nagy Sándornak a Kr. e. 333-ban, az isszoszi csatában aratott győzelmével megnyílt az út a levantei partvidék felé, hogy azt elképesztő gyorsasággal uralma alá hajtja. Ezután a hódítás után – a makedón uralkodó és örököseinek átfogó kultúrpolitikája eredményeképp – Szíria-Palesztina is beletagozódott abba az általános szellemi áramlatba, ami a kor egészét jellemezte, s amit összefoglalóan mint „hellenizmus” szoktunk emlegetni. Ezt az események szintjén rendkívül összetett, ám az uralkodó szellemiség szempontjából nagyjából egységes kort általában addig szoktuk számolni, amíg a Kr. e. I. század első felében meg nem jelent ellenállhatatlan erővel egy új politikai hatalom a Mediterráneum keleti partvidékén – Róma –, amely legkésőbb Kr. e. 31-ben, az actiumi csatával ott is hosszú időre domináns helyzetbe került.

Jelen rövid előadásunk tárgya ennek a kb. 300 évnek a történetéhez kapcsolódik. Az események mindenki által jól ismert menetét nem kívánjuk listázni, sem pedig a klasszikus kutatástörténet fő irányait tárgyalni – ebben a szakember feltehetően nem lelné túlzott örömet, az érdeklődőt pedig talán csak untatnánk –, ehelyett a korszak története megértésének egy új kísérletét szeretnénk a figyelem középpontjába állítani. Ez a kísérlet lehet, hogy nem teljesen meggyőzően, mindenesetre figyelemre méltó invencióval próbálja meg a korszak sötét foltjait új megvilágításba helyezni.

Ez az új megközelítés egy olasz kutató, az 1958-ban, Firenzében született Gabriele Boccaccini nevéhez köthető. Boccaccini, aki a torinói egyetemen a

A tanulmány megírása idején a szerző az MTA Bolyai Ösztöndíjában részesült. Eredetileg elhangzott a Magyar Hebraisztikai Társaságnak az Izrael története kutatásával foglalkozó szimpóziumán.

neves Paolo Sacchi tanítványa volt, majd 1992-től Amerikában, a University of Michigan kutatójaként és oktatójaként tevékenykedik, a '80-as évek közepétől kezdődően több tanulmányban és monográfiában ad új szempontokat a kérdéses korszak eszmetörténetéhez.¹

Másutt már utaltam rá:² a zsidóság (eszme)története e korszakának megnevezése meglehetősen problémás a kutatók között. Míg korábban a kutatók általában az ideológiailag terhelt, s inadekvát „késői zsidóság” vagy az „intertestamentális kor” elnevezéseket használták, mára a legáltalánosabban elfogadottá a „korai zsidóság” (*early Judaism*, *Frühjudentum*) vált.

Egy eredetileg 1995-ben publikált, majd 2001-ben újra kiadott cikkében Boccaccini kritikai vizsgálat alá veszi mindezen elnevezéseket,³ és egy új javaslattal áll elő, amelyet egy korábbi művében már részleteiben is elővezetett.⁴ Eszerint a kérdéses korszak megnevezésére a legjobb kifejezés a „köztes zsidóság” (*middle Judaism*) lenne.⁵ Boccaccini szerint a zsidóság fejlődésének története három szakaszra bontható.

¹ Főbb vonatkozó művei: E Daniele un testo apocalittico? Una (ri)definizione del Libro di Daniele in rapporto al Libro dei Sogni e all'apocalittica, *Henoch* 9 (1987) 267–302; *Middle Judaism: Jewish Thought, 300 B.C.E. to 200 C.E.*, Fortress Press, Minneapolis, 1991; *Portraits of Middle Judaism in Scholarship and Arts: A Multimedia Catalog from Flavius Josephus to 1991*, Zamorani, Torino, 1992; *Middle Judaism and Its Contemporary Interpreters* (1986–1992): Methodological Foundations for the Study of Judaism, 300 B.C.E. to 200 C.E., *Henoch* 15 (1993) 207–33; *History of Judaism: Its Periods in Antiquity*, in Jacob Neusner (ed.): *Judaism in Late Antiquity II: Historical Syntheses*, Brill, Leiden, ²2001, 285–308. (első kiadás: 1995); *Middle Judaism and Its Contemporary Interpreters* (1993–1997): What Makes Any Judaism a Judaism?, *Henoch* 20 (1998) 349–356; *Beyond the Essene Hypothesis: The Parting of the Ways between Qumran and Enochic Judaism*, Eerdmans, Grand Rapids, 1998; *Roots of Rabbinic Judaism. An Intellectual History, from Ezekiel to Daniel*, Eerdmans, Grand Rapids, 2002. Vö. még: ID. (ed.): *Enoch and Qumran Origins: New Light on a Forgotten Connection*, Eerdmans, Grand Rapids, 2005, különösen Part Five: The Enochic-Essene Hypothesis Revisited, 327–454.

² Deuterokanonikus könyvek: alapvető kérdések, in XERAVITS GÉZA ÉS ZSENGELLÉR JÓZSEF (szerk.): *Szövetségek erőterében. A deuterokanonikus irodalom alapvető kérdései* (Deuterocanonica 1), L'Harmattan – PRTA, Budapest – Pápa, 2004, 1–14; *A deuterokanonikus könyvek. Bevezetés keletkezés- és irodalomtörténetükbe* (Deuterocanonica 4), L'Harmattan – PRTA, Budapest – Pápa, 2008, 3–8.

³ *History of Judaism: Its Periods in Antiquity*, i. m.

⁴ *Middle Judaism: Jewish Thought, 300 B.C.E. to 200 C.E.*, i. m.

⁵ Megoldásának elvi alapjai az alábbiakban foglalhatók össze. „A 'zsidóság' – egy olyan *genus*, amely számos *species*-ből tevődik össze, és különböző ágakká fejlődik – története leginkább

1. *Ancient Judaism* (Kr. e. VI–IV. század). A későbbi szerteágazó fejlődés alapjai ebben a korban kerülnek megalapozásra. A későbbi zsidóságok alapvető iratai (*founding documents*) ekkor alakulnak ki, s a zsidóság ekkor fejleszt ki egy olyan dinamikus vallási rendszert, amely nagy sikerrel alkalmazkodik új környezetekhez és körülményekhez.

2. *Middle Judaism* (Kr. e. 300–Kr. u. 200). „Történetileg a korszak legfőbb jellemzője, hogy hidat ver a megelőző zsidóság és a követő korszak áramlatai között.” Az idői határokat nem konfesszionális iratcsoportok határozzák meg, hanem két jelentős esemény: a hellenisztikus világgal való találkozás, majd a rabbinizmus és a kereszténység szakítása.

3. *Modern Judaism* (Kr. u. 200-tól máig). Ez a korszak a zsidóság új ágainak története, amelyek önmagukban is számos ágra váltak szét.

A három szakasz áttekintése azt mutatja, hogy Boccaccini javaslata legalább annyi problémát eredményez, mint amennyit megoldani látszik. Nyilvánvaló, hogy a *middle Judaism* fogalom nem eredményez tisztánlátást. A korszak ugyanúgy nem saját jogon kerül meghatározásra (*transitional age*), mint a korábban használt terminusok esetében, ebből következően ugyanúgy polarizál ideológiailag, mint a korábbi terminusok. Arról nem is beszélve, hogy a záró *modern Judaism* fogalma kifejezetten üres – magunk részéről beláthatatlan, mitől lenne bármilyen értelemben is „modern” pl. a Kr. u. III–V. század rabbinikus zsidósága.

Boccaccini kiváló érzékkel mutat rá a korábbi nézetek nehézségeire, hibáira. Csak sajnálható, hogy saját javaslata legalább annyira terhelt, mint amikkel küzdeni kíván.

II.

Boccaccini legprovokatívabb módon két új monográfiájában nyúl a „köztes zsidóság” eszmétörténetéhez.⁶ Megközelítésének alapja az, hogy radikálisan képviseli az egymás mellett, párhuzamosan élő zsidóságok neusneri tézisé. Jellemző az, ahogyan áttekinti az elmúlt másfél-két évtized mértékadó kutatásának szemléletmódját e kérdésben.

egy genealogikus fával szemléltethető. Az ókori Kelet politeisztikus kultúráiban gyökerező, és kezdetben egy csekély létszámú népre korlátozódó új monoteista vallás törzsöke megerősödött, majd számos ággá virágzott ki, melyek közül egy erőteljesebb mindmáig túlélte és növekszik. Magának a *genus*-nak a fejlődése... három alapvető szakaszra osztható.” *History of Judaism: Its Periods in Antiquity*, i. m. 302.

⁶ *Beyond the Essene Hypothesis és Roots of Rabbinic Judaism*, i. m.

Minden eredményének elismerése mellett, Boccaccini számára a legszélsőségsé-
sebb E. P. Sanders megközelítése,⁷ aki a korszak zsidóságának alapvető egységét
feltételezi. Szerinte a második templom zsidósága sokféleségének hátterében
megfigyelhető egy teológiai közös nevező, amit Sanders az enigmatikus „cove-
nantal nomism” fogalmában vél megtalálni.⁸ L. H. Schiffman továbblép Sand-
ershez képest, amennyiben a zsidóságot nem valamiféle monolit jelenséggént ér-
telmezi.⁹ Úgy tartja ugyanakkor, hogy a zsidóság különböző csoportjai elégséges
közös alappal rendelkeztek ahhoz, hogy a zsidóságot egyetlen – jóllehet válto-
zatos – vallási hagyományként határozzuk meg. Schiffman szerint a zsidóság
egységét az biztosítja, ahogy a különféle ideológiai rendszerek fokozatosan és kö-
vetkezetesen egy „mainstream” hagyománnyá álltak össze. Ahogy Boccaccini
fogalmaz, Schiffman számára tehát a zsidóság lényege nem más, mint törté-
nelme, amelynek végállomásánál a rabbinikus zsidóság található. S. J. D.
Cohen¹⁰ és M. S. Jaffee¹¹ egyrészt továbbviszik a Schiffmannál is megfigyelhető
nézetet arról, hogy a zsidóság teljes félreértése lenne, ha azt a tanítás és cselek-
vés egysége által meghatározott testként fognánk fel; ugyanakkor azonban meg-
jegyzik azt is, hogy a Schiffman-féle teleologikus és végeredményében apolo-
getikus megközelítés tökéletesen helytelen. A zsidóság ugyanis nem egy olyan
egyeses vonalú evolúció, amely elkerülhetetlenül fut bele a győzedelmes rab-
binikus zsidóságba. Azonban a sokféleség mélyén megbúvó egység keresésének
bűvöletében Cohen és Jaffee egyaránt azt tartja, hogy az etnikai kötelék az, ami
összekapcsolja a zsidóság különböző vallásos kifejeződési formáit. Ez a modell
ebből kifolyóan azt kell, hogy tartsa például, hogy a páli őskereszténységnek
semmi köze nincs a zsidósághoz, mint olyanhoz. Boccaccini végezetül J. Neusner

⁷ Lásd alábbi műveit: *Paul and Palestinian Judaism*, SCM Press, London, 1977; *Jesus and Ju-
daism*, SCM Press, London, 1985; *Jewish Law from Jesus to the Mishnah*, SCM Press, Lon-
don, 1990; *Judaism: Practice and Belief*, SCM Press, London, 1992.

⁸ Kiértékeléséhez lásd: D. A. CARSON ET AL. (eds): *Justification and Variegated Nomism. Volume
I: The Complexities of Second Temple Judaism* (WUNT 2/140), Mohr Siebeck, Tübingen, 2001.

⁹ *From Text to Tradition: A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, Ktav, New York,
1991; *Texts and Traditions: A Source Reader for the Study of Second Temple and Rabbinic
Judaism*, Ktav, New York, 1998.

¹⁰ *From the Maccabees to the Mishnah: A Profile of Judaism*, Westminster Press, Philadelphia,
1987; *The Beginnings of Jewishness*, University of California Press, Berkeley, 1999.

¹¹ *Early Judaism*, Prentice Hall, Upper Saddle River, 1997.

megközelítését említi – amely a saját elmélete számára nyilvánvalóan a leginkább elfogadható.¹² Közismert, hogy Neusner tagadja azt, hogy a zsidóságnak bármilyen szellemi vagy történeti lényegét vagy egységét meg lehessen határozni. Magát Neusnert idézve: „a kérdés, hogy hogyan határozható meg a zsidóság, megválaszolható: sehogyan. Amit meghatározhatunk, az a zsidóságok. Valójában, szociológiai értelemben soha nem létezett egyetlen zsidóság, csak végtelen és különböző zsidó rendszerek”.¹³ Boccaccini értelmezése innen indul ki. A zsidóság alapvető jellemzője az ő számára éppenséggel annak fragmentált természete: azaz különböző csoportosulások, mozgalmak és gondolkodási hagyományok állandó együttélése. Ebből következően pedig, ahogy írja: „mindegyik zsidóság történetileg csak saját magából kiindulva vizsgálható, és nem pedig egy nagyobb metafizikai egész részeként”.¹⁴

A köztes zsidóság megértése

Boccaccini megkísérli – a szó legszorosabb értelmében – feltérképezni az ókori zsidóság különböző csoportjainak önálló fejlődését és egymáshoz való viszonyát. Eredményeit „térképek”, vagy még inkább genealógiák segítségével mutatja be igen szemléletesen. Korábbi könyvében a zsidóság feltárható két, legrégebbre visszavezethető, konkurens ága szerint a cádokita és a hénoki zsidóság (*Zadokite Judaism és Enochic Judaism*). A zsidóság későbbiekben megfigyelhető képviselői mind valamiféleképpen ebből a két csoportból forrásoznak. A cádokita zsidóságból időrendben a samaritánusok, a hellenisztikus zsidóság, a szadduceizmus és farizeizmus; a cádokita és hénoki zsidóság elemeiből az esszenizmus, amelynek azután egyaránt örököse lenne a qumráni zsidóság, és a Jézus-mozgalmon keresztül a kereszténység. Boccaccini arra is veszi a bátorságot, hogy a fejlődés különböző vonalait iratok egymásutánjával is alátámassza (*chain of documents*). Eszerint a cádokita és hénoki zsidóság között eredetükben kapcsolatot képez Ezekiel könyve, majd később Dániel – egy „harmadik utas mű” a két nagy tradíció között, amelynek azonban a hénoki zsidóság számára nagy fontosságú

¹² Pl. JACOB NEUSNER ET AL. (eds.): *Judaisms and their Messiahs at the Turn of the Christian Era*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987; *Wrong Ways and Right Ways in the Study of Formative Judaism: Critical Method and Literature, History, and the History of Religion* (BJS 145), Scholars Press, Atlanta, 1988; *The Judaism the Rabbis Take for Granted*, Scholars Press, Atlanta, 1994; *The Four Stages of Rabbinic Judaism*, Routledge, London, 1999.

¹³ *The Judaism the Rabbis Take for Granted*, i. m. 12.

¹⁴ *Roots of Rabbinic Judaism*, i. m. 14.

Jubileumok könyvére gyakorolt hatása jelentős. A qumráni zsidóság leválását a hénoki zsidóság törzséről az utóbbihoz tartozó *Halákhikus Levél* (4QMMT) megszületésével kereshetjük,¹⁵ amelynek hatása a qumráni zsidóság egyik alapvető iratára, a Damaszkuszi Iratra tagadhatatlan.¹⁶ Hasonlóképpen, a korai keresztény irodalom és a későbbi hénoki irodalom közötti elválást szintén egy mű környékére lokalizálja Boccaccini, hiszen az általa az időszámítás fordulójára datált hénoki Példázatok Könyve (*1 Hénok* 37–71) mind a korai kereszténység, mind a későbbi hénoki zsidóság számára alapvető – utolsó ilyenként.

Újabb könyvében némileg árnyalja a képet, amennyiben a cádokita zsidóság mellé még egy ősi hagyományfolyamatot állít, amit bölcsességi zsidóságnak (*Sapiential Judaism*) nevez. Ez a „világi” ág olyan művekkel fémjelezhető, mint Ahikár, a Példabeszédek, Jób, Jónás és a Prédikátor, majd ezután Tobit, ami kapcsoló pont lenne a bölcsességi és cádokita zsidóság között, s Sirák fián és Báruk könyvén keresztül továbbvezetne egyenesen a szadduceus gondolkodáshoz.

Boccaccini kritikusi előszeretettel vetik szemére, hogy nagy ívű rekonstrukciói nem minden szempontból állnak stabil lábakon. Leginkább az tűnik problémásnak, ahogy könnyedén állítja lineáris genealogikus sorrendbe azokat az iratokat, amelyekkel egy-egy adott szellemi áramlat fejlődését bemutatni kívánja. Egy példával illusztrálva: Boccaccini számára a *Halákhikus levél* (4QMMT) Hénok levelének előformája (*Proto-Epistle of Enoch*) és maga a Hénok levele (*Epistle of Enoch*, *1 Hénok* 92, 94–105) között helyezkedik el. Bizonytal, a Halákhikus levél szerzői a Boccaccini szerinti hénoki zsidóság köréből kerültek ki. Ugyanakkor azonban a hénoki korpuszba beépített levél (legyen akár a Hettek apokalipsziséval [*1 Hénok* 93 és 91:11–17] együtt, mint a feltételezett *Proto-Epistle*, vagy anélkül) formája, mondanivalója, érvelésmódja gyökeresen más problémákat és metodikailag is más irányú megoldási kísérleteket tükröz, mint

¹⁵ Vö. pl. HANAN ESHEL: 4QMMT and the History of the Hasmonean Period, in John Kampen – Moshe J. Bernstein (eds.): *Reading 4QMMT. New Perspectives on Qumran Law and History* (SBLSymS 2), Scholars Press, Atlanta, 1996, 53–65; STEVEN D. FRAADE: To Whom it May Concern: 4QMMT and Its Addressee(s), *RevQ* 76 (2000) 507–526; MAXINE L. GROSSMAN: Reading 4QMMT: Genre and History, *RevQ* 77 (2001) 3–22; HANNE VON WEISSENBERG: *4QMMT: Reevaluating the Text, the Function, and the Meaning of the Epilogue* (STDJ 82), Brill, Leiden, 2009.

¹⁶ A 4QMMT viszonyát a qumráni Könyvtár több más iratához tárgyalja pl. F. GARCÍA MARTÍNEZ: 4QMMT in a Qumran Context, in *Reading 4QMMT*, i. m. 15–27; illetve LAWRENCE H. SCHIFFMAN: The Place of 4QMMT in the Corpus of Qumran Manuscripts, in *Reading 4QMMT*, i. m. 81–98.

a Halákhikus levél. Történetileg elképzelhető, hogy a 4QMMT a *Proto-Epistle* és Hénok levele közé datálható. Eszmetörténeti direkt kontinuitás azonban semmiképpen sincs közöttük. Hasonlóképpen, Tobit helyesen ábrázolható úgy, mint egyfajta késői kapocs a bölcsességi és cádokita zsidóság áramlatai között. Ugyanakkor azonban nem látjuk tisztán, hogyan kell érteni azt, hogy a bölcsességi zsidóság a ptolemaioszi korban kettészakad, az egyik a Septuagintát, majd Demetriust és Artapanust produkálva, a másik pedig, a cádokita vonallal kiegészítve Tobitot, hogy aztán belefusson Sirák fia könyvébe.

Megjegyzéseink zárásaképpen Boccaccini teóriájának egy tetszőlegesen kiragadott részletét szeretnénk egy kicsit bővebben körüljárni, azt, ahogy Dániel könyvének helyzetét értelmezi.

Dániel könyve

Dániel könyvének érdekes helyzete van Boccaccini gondolkodásában, ahogy a vele foglalkozó fejezet címe is mutatja: „a harmadik út a cádokita és a hénoki zsidóság között”.¹⁷ A könyv kialakulásához szükséges történeti körülményeket szerzőnk a cádokiták hatalmi meggyöngyülésének bekövetkeztéhez kapcsolja, amely a III. Oniás személyével kapcsolatos eseményekben csúcsozott ki. Az ekkor hatalomra jutó hellenisztikus/hellenizáló párt a cádokiták hatalmának teljes megtörésével kívánta magának biztosítani a teljes kontrollt a templom felett, ami azért volt szükséges számukra, mert ezáltal tudták kézben tartani gazdaságilag is és politikailag is a szeleukida-kori Jeruzsálemet. Az alapvetően gazdasági kérdés hamar vallási krízissé nőtte magát, jóllehet eredetében semmi másra nem ment vissza, mint az effektív kontroll feletti disputára. Ettől kezdve a politikai események szükségképpen vallási színezettel is rendelkeztek immár. Ami pedig az eseményekben a hellenisták részéről érintett Menelaosz – és az őt politikai oldalról támogató Antiokhosz Epiphanész – számára kiszámíthatatlan volt, az éppenséggel az ellenfelek diszkvalifikálásának eredményeképpen kirobbant polgárháború. Ez nem a cádokita uralom iránti nosztalgiából táplálkozott, hanem abból a tényből, hogy azok a vidéki rétegek, amelyek az adózás igáját a legkeményebben megtapasztalták, azok kapták a lehető legkevesebbet a hellenisztikus gazdaság és kultúra tagadhatatlan javaiból. Számukra viszont szükség-szerű volt az, hogy világosan kifejezhető ideológiai megokolást is találjanak mozgalmuknak. Így az ő szemükben Antiokhosz intézkedései nem egyszerűen a

¹⁷ Vö. *Roots of Rabbinic Judaism*, i. m. 151–201.

zsidóságon belüli konfliktusok eredményeképpen születtek meg, hanem a hellenizmus és a zsidóság kikerülhetetlen ellentétének gyümölcseiképp.

Az események különös fintora az, hogy miután a cádokiták dominanciája megszűnt, ideológiájuk fennmaradt. A polgárháborúból győztesen kikerülő Makkabeusok ugyanis saját magukat a cádokita Tóra iránt a pogányokkal szemben elkötelezett csoportként határozták meg, s ugyanakkor mint Istentől választott új főpapi ház is felléptek. Mi több, azzal, hogy a Makkabeusok a hanyatló cádokiták teológiai önértelmezését – tudniillik azt, hogy hanyattatásuk saját bűneik következménye – kiterjesztették a nép egészére, hogy ezáltal magyarázatot találjanak a nagy áldozattal járó küzdelmekre, lehetőséget teremtetek maguknak arra, hogy új teológiai köntösben jelenjenek meg. Ez pedig nem más volt, mint az igazak egy új nemzedékének vezetői, egy olyan generációé, amely a korábbi bűnös nemzedékek hamvából sarjad ki. Ez a megoldás azonban nem volt elfogadható mindenki számára. Azok a hénokiak, akik részt vettek a Makkabeusok felkelésében, a krízist nem tudták pusztán az emberi bűn következményeképpen értelmezni. Kikerülhetetlen volt számukra – amint ez az Álombeli látomások könyvéből (1 Hénok 83–90) jól látszik –, hogy a sok szenvedéssel járó háborút egyfelől az egyre romló emberi történelem egyértelmű következményének tartásák, ami az angyalok bűnével vette kezdetét; másfelől pedig egy olyan kor kezdetének, amikor Isten helyreállítja a jót a világban. A látomásokat záró Állat-apokalipszis (1 Hénok 85–90) világos konklúziója szerint az emberi természet eredeti integritásának helyreállításával az új teremtettség helyreállítja az első teremtettség azon céljait, amit az angyalok bűne aláásott. A krízis során a hénokiak által adott válasz sokak számára szimpatikusnak bizonyult. Mindezenáltal maradtak olyanok, akiket sem ez, sem pedig az újraszabott cádokita ideológia nem tudott kielégíteni. Ennek a harmadik útnak a gondolkodását tanúsítaná Dániel könyve.

Boccaccini szerint a dánieli könyv végső redaktorának célja nem egy új könyv létrehozása lett volna, hanem az, hogy egy önálló műbe formázza bele (*reshape*) a megörökölt hagyományt. E redaktor tudatos tevékenységének számolájára írja a könyv kétnyelvűségét. A könyv ugyanis szerinte háromszatú, egy bevezető részből, majd egy arám és egy héber részből áll össze. Mindkét főrész koncentrikusan épülne föl magvai (*nuclei*) körül, amely az arám résznek a 4–5., a héber résznek a 9. fejezete lenne. A két rész egymás után a szerkesztő fő céljait fejtené ki, Isten egyedüli Úr voltának témáját, majd azt a meggyőződést, hogy a történelem romlottsága a mózesi szövetség megtörésének következménye lenne. Dániel egyszerre hénoki és anti-cádokita, valamint cádokita és anti-hénoki. A hénoki hagyománnyal együtt szemléletmódja apokaliptikus, és vallja

a történelem fokozatos romlását és finalitását. Ugyanakkor elutasítja a bűn emberfeletti eredetének hénoki tanát, és a szövetség cádokita fogalmát, valamint a templom legitimitását központi jelentőségűnek tartja.

A későbbi zsidó irodalom vizsgálata azt mutatja, hogy a dánieli „harmadik út” nem maradt nyomtalan a továbbélő cádoki gondolkodás számára. Szövetséggel kapcsolatos gondolkodása elősegítette az egyéni és kollektív felelősség kettéválasztásának erősítését. Az emberi szabadság hangsúlyossá válik, együtt azzal, hogy a gonosz autonómiáját tagadja. A feltámadás eszméje pedig megoldja az ősi teodiceai problémát. Boccaccini számára a cádokita rendszer dánieli módosításai azért lényegesek, mert alapvető szerepük van azoknak a gondolatoknak az útjára indításában, amelyek majd a rabbinikus zsidóság gondolkodását meghatározzák.¹⁸

Kétségtelen, Boccaccini eszmetörténeti rekonstrukciója attraktív. A források széles skáláját vonultatja fel, s hozza kapcsolatba egymással. Izgalmas szellemi kaland valamennyi művét végigtanulmányozni. Végeredményben azonban azt mondhatjuk, igazi erénye nem abban áll, hogy megnyugtatóan rendezi a hellenisztikus kori zsidó történelem kritikus kérdéseit, hanem hogy az olvasót újfajta látásmódra ösztönzi. Ebből aztán nagy eséllyel nőhet ki olyan elmélet, amely a korszak értelmezését meggyőzően fordítja új irányba – erre azonban még várunk kell.

¹⁸ Boccaccini elméletének problémái megint néhány alapvető helyen ragadhatók meg. A könyv kialakulásának folyamatáról alkotott képe pl. igen kérdéses. A legnagyobb gondot éppen a 9. fejezet értékelése jelenti. Ennek másodlagos jellegét Boccaccini nemcsak tagadja, hanem azt egyenesen a héber nyelvű rész nukleuszának, központi elemének tekinti. Ugyanakkor azonban Dániel qumráni kéziratai megerősítik ennek a kialakulását illetően is elég komplex és terhelt fejezetnek a szekundér mivoltát.